

NIJOLĖ TUOMIENĖ
Lietuvių kalbos institutas

Mokslinių tyrimų kryptis: dialektologija, tarmių morfologija,
sociolingvistika, kalbų sąveika.

ARCHAJIŠKOSIOS IR INOVACINĖS VEIKSMAŽODŽIO YPATYBĖS PIETŲ AUKŠTAIČIŲ PATARMĖJE BALTARUSIJOJE

Archaic and Innovative Peculiarities of the Verb
in the Southern Aukštaitian Sub-dialect in Belarus

ANOTACIJA

Straipsnyje analizuojamos dvejopos pietų aukštaičių patarmės tęsinio Baltarusijoje, Varanavo rajone, veiksmažodžio ypatybės: archajiškosios liekanos ir inovaciniai reiškiniai. Šiais aspektais apžvelgiama pietų aukštaičių paribio salų šnektų veiksmažodžio kaita, daryba ir semantika. Remiamasi ne tik dialektologiniais, bet ir sociolingvistiniais pastarųjų dvidešimties metų duomenimis, todėl yra galimybė aprašyti ne tik pačias archajiškąsias ir inovacines veiksmažodžio formas, bet ir atskleisti jų vartosenos įvairumą, nustatyti kitimo kryptį. Duomenys apie pakaitinį arba lygiagretų šių veiksmažodžio formų vartojimą buvo kaupti tiek iš vyresniosios, tiek ir iš jaunesniosios kartos pateikėjų, vadinasi, galima jų analizę stebimuoju laiku, nes senesniųjų kalba atspindėjo vartojimo tendencijas, kurios buvo būdingos patarimei mažiausiai prieš pusšimtį metų, o jaunesniosios – dabartinės, būdingas tai pačiai patarimei jau po pusšimčio metų.

Straipsnyje pateikiama unikalių lituanistinių duomenų, nes kai kurios jame aptiriamos veiksmažodžio ypatybės visai nebūdingos arba mažai būdingos pagrindinio pietų aukštaičių ploto gyventojų kalbai, todėl ir neužfiksuotos arba labai mažai kur užfiksuotos. Viena vertus, ilgalaikė kitakalbė apsuptis ir patarmės izoliacija nuo pagrindinio lietuvių kalbos ploto skatino Varanavo šnektas vis labiau užsikonservuoti, todėl ten esama, nors ir labai sporadiškai vartojama.

ESMINIAI ŽODŽIAI: pietų aukštaičių paribio salų šnektos, stebimasis laikas, archajiškosios veiksmažodžio ypatybės, inovacinės veiksmažodžio ypatybės, kalbų sąveika.

KEYWORDS: sub-dialects of boundary micro-areas of Southern Aukštaitian, apparent time, archaic peculiarities of the verb, innovative peculiarities of the verb, interaction of languages.

mų, itin archajiškų lietuvių kalbos veiksmožodžio formų, paveldėtų iš labai tolimos praeities, gal net siekiančios gentines baltų kalbas. Kita vertus, dėl nuolatinės sąveikos su slavų kalbomis (labiausiai – su baltarusių) tiriamosios šnektos yra patyrusios tokių inovacinių pakitimų, kurie net suformavo neploną slaviškų apnašų sluoksnį.

Archajiškųjų ypatybių pavyzdžių turimuose patarmės įrašuose labai nedaug, jie sporadiški, o apskritai šiai visai beišmirštančiai patarmei Baltarusijoje būdinga gretutinių veiksmožodžių formų gausa ir vis intensyvėjanti semantinių kalkių vartoseną. Didelis tiriamųjų veiksmožodžių formų vartosenos įvairavimas ir netolygumas nulėmė tai, kad straipsnyje aprašyta veiksmožodžio formų analizė kartais sudaro neproporcingumo ar epizodiškumo įspūdį.

ANNOTATION

The article addresses two-fold peculiarities of verbs of the continuity of the Southern Aukštaitian sub-dialect in Belarus, Voranava district: archaic remains and innovative phenomena. Conjugation, formation and semantics of verbs from the sub-dialects of the boundary micro-areas of Southern Aukštaitian are reviewed from this perspective. The article follows both dialectological and sociolinguistic data of the past twenty years; therefore, there is a possibility to describe the most archaic and innovative verbal forms as well as to reveal the variation of their use and to identify the direction of their change. Data on the alternative or equivalent use of these verb forms were gathered from the information providers of both the older and the younger generation, enabling their analysis at the apparent time because the language of the older generation reflected the tendencies of use characteristic of the sub-dialect at least fifty years ago, while the language of the younger generation reflects contemporary tendencies characteristic of the same sub-dialect fifty years later.

The article provides unique data on the Lithuanian language because certain verbal peculiarities discussed in the article are either not characteristic or little characteristic of the language of residents from the main area of Southern Aukštaitian; they are therefore not recorded or scarcely recorded. On the one hand, a long-term foreign environment and the isolation of the sub-dialect from the main area of the Lithuanian language led the sub-dialects of Voranava into even greater conservation; therefore, though very sporadically used, they feature especially archaic forms of Lithuanian verbs inherited from the remote past, perhaps even dating back to tribal Baltic languages. On the other hand, due to the continuous interaction with Slavic languages (mostly Belarusian), the sub-dialects under analysis underwent such innovative changes which have even formed a rather solid Slavic cover.

The available records of the sub-dialect contain very few examples of archaic properties; they are sporadic. Generally speaking, this sub-dialect, which is on the verge of extinction in Belarus, can be characterised by a high number of contiguous forms and the intensifying use of semantic loan translations. A high variation and inconsistency of verbal forms under analysis determined that the analysis of verb forms described in the article creates an occasional expression of non-proportionality or episodicity.

0. ĮVADAS

Naujesni dialektologiniai ir sociolingvistiniai duomenys iš lietuvių kalbos paribio salų¹ tyrėjams suteikia galimybę stebėti ir įvertinti šių izoliuotų šnektų raidą, o gautus tyrimų rezultatus palyginti su jau paskelbtais. Taip patikslinamas tiek sinchroninis, tiek ir diachroninis paribio salų vaizdas, atskleidžiama šnektų įvairovė, užpildomos jau turimų dialektologinių duomenų spragos, pateikiama naujų kalbų sąveikos rezultatų. Tai itin svarbu XXI a. tapusių sunkiau pasiekiamomis lietuviškų salų Baltarusijoje atžvilgiu. Ten dėl spartaus lietuvių kalbos nykimo prarandama galimybė užfiksuoti ne tik svarbius ir įdomius kalbos raidos, jos funkcionavimo faktus, bet ir apskritai netenkama įrodymų dėl pačių seniausių vietinių gyventojų etninės kilmės ir priklausomybės. Šiuo darbu stengiamasi atlikti nors dalį iš minėtų užduočių.

Straipsnio tikslas – dvejų veiksmažodžio sistemos bruožų tyrimas: išlaikytų senųjų bei atsiradusių inovatyviųjų. Šių dviejų ypatybių santykis analizuojamas remiantis naujausia, unikalia XX a. pabaigos – XXI a. pradžios dialektologine medžiaga iš Baltarusijoje, Varanavo rajone dar esančių (ar buvusių) lietuviškų salų. Kitaip tariant, bandoma nustatyti stabiliausias ir labiausiai linkusias kisti veiksmažodžio ypatybes yrant ir nykstant lietuvių šnektai apskritai. Nagrinėjant surinktą medžiagą, atsižvelgiama į sociolingvistines aplinkybes, kuriomis lietuvių kalba egzistavo Baltarusijos lietuvių salose. Taigi vartosenos įvairavimas aptariamas stebimuoju laiku², t. y. analizuojamos veiksmažodžio ypatybės ir jų vartosenos ypatumai įvairaus amžiaus šnektų atstovų kalboje. Fiksuojamas dabartinis kalbos vaizdas, pasitelkiant tiek geriau, tiek menkiau lietuviškai kalbančius vietinius informantus.

Individualiose ekspedicijose naudotasi galimybe pasitikslinti dėl skirtingų veiksmažodžių formų vartojimo tiesiogiai pasiklausiant pateikėjų, stengiantis išsiaiškinti galimų variantų patikimumą: ar tokia vartoseną yra įsisąmoninta, pateikėjams priimtina, ar tai *lapsus linguae* arba užrašytojo klaida. Prie teiginius iliustruojančių sakinių, kur tik įmanoma, stengiamasi nurodyti konkretų kaimą, kuriame buvo

¹ Šiame straipsnyje pasirinkti vartoti *pietų aukštaičių paribio salų*, dar konkrečiau – *Varanavo salų šnektų* – terminai. Jie dar nėra nusistovėję, tačiau, autorės nuomone, yra tinkamesni apibūdinti lietuvių kalbos plotams, dėl vieno ar kitų aplinkybių atsidūrusiems už Lietuvos teritorijos ribų, nei *periferinių tarmių* terminas (taip pat siūlo ir Vytautas Kardelis (2014)).

² Terminas *stebimasis laikas* (an. *apparent time*) kalbotyros darbuose labiau paplito XX a. 7-ajame dešimtmetyje. Pirmasis stebimojo laiko hipotezę suformulavo Williamas Labovas (1963: 207–309; 1975: 199–228); kad kalbos kitimas būtų fiksuotas vyksmo metu, turi būti stebima kelių tuo pačiu metu gyvenančių kartų kalba. Stebimuoju laiku yra atliktas Ramaškonių, vienos iš kelių lietuviškų Varanavo paribio salų šnektos, daiktavardžio tyrimas (Tuomienė 2010).

1 PAV. Pietų aukštaičių patarmė su tęsiniu Baltarusijoje – lietuviškomis Varanavo rajono salomis³: Varanavas, Nevāšiai, Asavā (pagal *Lietuvių kalbos atlasą* VI punktą); Nočiā (VII punktą); Rōdūnia, Pliķiai (VIII punktą); Pelesā (IX punktą). Į aprašomos teritorijos plotą nepatenka Aziērķai (X) ir Naujėji Ėiernyķai (XI). Žemėlapis paimtas iš *Lietuvių tarmių chrestomatijos* (sudarytojas Edmundas Trumpa).

užrašytas pavyzdys, nes lietuviška Varanavo paribio sala buvusi ne viena, o net kelios. Šios salos išsidėstę apie 50 km palei dabartinę valstybinę sieną besitęsiančioje vingiuotoje juostoje (kadaise ji buvusi vientisa ir jungėsi su Lietuva) nuo Dievėniškių iškyšulio iki Pelesos apylinkių (žr. 1 pav.).

³ Žemėlapyje pažymėti stambesni punktai – rajono centras, miesteliai, gyvenvietės, bažnytkaimiai ir kolūkių centrai. Šie punktai likę nuo tų laikų, kai XX a. viduryje buvo renkama tarminė medžiaga *Lietuvių kalbos atlasui*. Tačiau pastarųjų metų tyrimai parodė, kad, pavyzdžiui, nei pačiame Varanave, nei Nočiėje, Asavojė, Nevāšiuose vietinių žmonių, gerai kalbančių lietuviškai, jau nėra. Šiame darbe nagrinėjami kalbos duomenys, dažniausiai užrašyti ne tik įvairiuose šių punktų kaimuose, bet ir vienkiesiuose – ten, kur pastarąjį dvidešimtmetį buvo rastas bent vienas vietinis žmogus, gerai kalbantis lietuviškai. Straipsnyje prie kiekvieno teiginius iliustruojančio sakinio ar žodžių junginio stengiamasi nurodyti vietovių, kuriose jie buvo užrašyti, pavadinimus.

Pažymėtina, kad pastarųjų metų kalbotyros darbai, susiję su paribio salomis (ir apskritai su lietuvių tarmėmis), neretai palyginti nediferencijuotai laiko atžvilgiu remiasi praeityje užfiksuotais duomenimis – dažniausiai įvairiais žodynais, tarminių tekstų rinkiniais, išnykusių šnektų rašytiniu palikimu ir garso įrašais, *Lietuvių kalbos atlaso* medžiaga, kur užfiksuotas keleto ne vienu metu gyvenusių kartų kalbos vartojimas, kartais prieš 100 ir daugiau metų (pavyzdžiui, pastarųjų metų darbai: Ragaišienė 2010; Mikulėnienė 2012: 51–62; Tamulionienė 2013: 128–145 ir kt.). Todėl kai kuriuos kalbos reiškinius ir jų kitimą sunku arba net neįmanoma interpretuoti sociolingvistiškai, nes nėra stebimojo laiko perspektyvos.

Šiame straipsnyje tęsiami Baltarusijos pietiniame pakraštyje, Varanavo rajone, esančių (ar visai neseniai buvusių) lietuviškų salų – Ramaškonių, Nevąšių, Ródūnios, Plikių, Nočiōs, Pāaradnės, Asavōs, Pelesōs⁴ – šnektų morfologijos tyrimai⁵. Įdomi ir bene mažiausiai atskirai nagrinėta kalbos dalis – veiksmažodis. Straipsnyje bandoma į Varanavo apylinkių šnektų veiksmažodžio sistemą pažvelgti kiek neįprastai: a) pirmiausia siekiama aptarti užfiksuotas veiksmažodžio lyčių archajiškąsias liekanas (pateikiant ir anksčiau atsiradusius jų perdirbinius); b) antra – siekiama aprašyti inovacinius reiškinius, susijusius su kalbų sąveika, todėl nevengiama plačiau aptarti keletą įdomesnių veiksmažodžio kaitybos, darybos, reikšmės ir kitų ypatumų.

⁴ Didžiausios ir iki mūsų dienų išlikusios Pelesos apylinkių lietuviškos salos kaimuose viešai ir namų aplinkoje bendraujama lietuviškai. Pelesoje nuo 1992 m. veikia lietuviška mokykla. Tai pirmoji Baltarusijoje lietuvių pagrindinė mokykla – Pelesos krašto kultūros ir švietimo centras. Mokyklos įkūrėjai yra Lietuvos Respublikos Kultūros fondas bei Kultūros ir švietimo ministerija. 2012 m. mokykla išleido 13-tą abiturientų laidą. Dauguma jų sėkmingai studijuoja Lietuvos Respublikos aukštosiose mokyklose. Keletas buvusių šios mokyklos mokinių po studijų sugrįžo dirbti į lietuvių mokyklą mokytojais. Vietinių lietuvių bendruomenė ir visuomeninis susivienijimas *Gimtinė* yra palaikomi ir remiami Lietuvos valstybės.

Pelesos kaimo apylinkių lietuvių šnektos raida pastebimai skiriasi nuo kitų Varanavo rajone bei visame Lydōs krašte esamų ir buvusių lietuvių šnektų. Šnektą, be abejonės, reikalinga atskiro ir atidesnio įsižiūrėjimo (bene svarbiausias ir didžiausias pastarųjų metų darbas, skirtas Pelesos šnektai, yra Edmundo Trumpos 2008 m. išleista monografija *Pelesos šnektos fonemos ir jų variantai*). Šiame straipsnyje dėmesys labiau koncentruojamas į mažesnes, nykstančias ar ir visai sunykusias geografiškai į dabartinę Varanavo rajono teritoriją patenkančias šnektas.

⁵ Pirmas išsamesnis sinchroninis nykstančios lietuvių salos daiktavardžio linksniavimo sistemos aprašas pateiktas 2010 m. išleistoje knygoje *Ramaškoniių šnektos daiktavardis: sociolingvistinis tyrimas*. Leidinyje taip pat išsamiai apibūdinama viso Varanavo krašto sociolingvistinė situacija stebimuoju laiku, lyginamos iš dviejų kartų (vyresniosios ir sąlygiškai jaunesniosios) atstovų sudarytos visų daiktavardžio kaitybos tipų paradigmos, aptariama kodų kaitos problema. O 2008 m. išėjusio *Ramaškoniių šnektos tekstų* (su kompaktine plokštele) rinkinio įvadinėje dalyje detalai pristatytos būdingosios šnektos ypatybės, kirčiavimo dalykai. Abiejose knygose pateikiama ankstesnių ši mikroarealų tyrusių autorių darbų apžvalga. Naujesnių minėtų salų lietuvių kalbos raidos tyrimų šiandien dar neturime. Taigi ir išsamus visų kalbos dalių nagrinėjimas laukia ateityje.

1. SENOJO KALBOS MODELIO LIEKANOS – ARCHAJIŠKOSIOS VEIKSMAŽODŽIO YPATYBĖS

1.1. Kai kurios veiksmažodžių tariamosios nuosakos formos

Lietuvių kalbos tarmėse tariamosios nuosakos formos labai įvairuoja (Kazlauskas 2000: 385–403). Iš esmės visi pietų aukštaičiai, dzūkai, turi savitą tariamąją nuosaką, kurios daryba iki šiol nėra visai aiški, plg.: vienaskaitos 1 asmuo *būtáu*, 2 asmuo *būtái*, o 3 asmuo – *būtū*; daugiskaitos 1 asmuo *būtūm* (*būtūmè*), 2 asmuo *būtūt* (*būtūtè*). Daugiskaitos 1 ir 2 asmens formos yra naujos, sudarytos prie 3 a. formos *būtū* pridėdant senesnes *būtum*, *būtut*, dar vartojamas pietų aukštaičių patarmėje. Ir vienaskaitos 1 ir 2 asmens formos sudarytos naujai *ā*-kamienių veiksmažodžių asmenavimo pavyzdžiu. Šių formų išlaikyta tvirtapradė priegaidė aiškintina tuo, kad galūnės *-au*, ir *-ai*, būdamos akūtinės, akūtinių galūnių kitimo metu tariamosios nuosakos sistemoje galėjo būti tik kirčiuotos (plačiau žr. Kazlauskas 2000: 101–102).

Dabartinėse Varanavo apylinkių šnektose užrašyta nemažai tariamosios nuosakos vienaskaitos 1 ir 2 asmens dviskiemenių veiksmažodžių formų, pvz.: *àš bu.tá.u, tū bu.tá.i* ‘aš būčiau, tu būtum’; *àš dirptá.u, tū dirptá.i*; ‘aš dirbčiau, tu dirbtum’; *àš eitá.u, tū eitá.i* ‘aš eičiau, tu eitum’; *àš neštá.u, tū neštá.i* ‘aš neščiau, tu neštum’; *àš vestá.u, tū vestá.i* ‘aš veščiau, tu vestum’ ir kt. Jos tariamos su pakitusiu baigmeniu, paprastai kirčiuojamu gale, o priegaidė – iš esmės visuomet išlaikoma tvirtapradė. Kaip ir visoje šiandieninėje pietų aukštaičių patarmėje (plg. LKA III 107–109, žemėl. Nr. 103–105; LKTCh 2004: 83; Markevičienė 1999: 33; Leskauskaitė 2006: 60; 2009: 65).

Tariamosios nuosakos formų (vienaskaitos 1 ir 2 asmens) kitimo raida greičiausia susijusi su žinomu pietų aukštaičių patarmės dėsniu: jei *č*, *dž* paradigmoje pasitaiko tik vieną kartą, tai paradigma išlyginama ir visur tariama *t*, *d*, tiek daiktavardžio paradigmoje, pvz.: *dėđū.*, *mergá.īū*. ‘dėdžių, mergaičių’, tiek ir veiksmažodžio, pvz.: *á.udáu, mařáū*. ‘audžiau, mačiau’. Todėl ir *búřáu, dirbčáu, eĩ.čáu* išlyginta į *bu.tá.u, dirptá.u, eitá.u*. Visoje paradigmoje veiksmažodžių priebalsis išlieka kietas, todėl ir tariamosios nuosakos vienaskaitos 1 ir 2 asmens formos tariamos kietai, pvz.: *məřtá.u, məřtá.i* ‘mesčiau, mestum’; *rėktá.u, rėktá.i* ‘rėkčiau, rėktum’; *vəřtá.u, vėřtá.i* ‘veščiau, vežtum’. Tiriamosiose šnektose užrašyta retesnių atvejų, kai sukirčiuojama šaknis – *eĩ.táu šbi.ná.uč, āle labai. lįja* ‘eičiau šienauti, bet labai lyja’; *vėřtai tu. męř.gu. iř.gi.vė.ntai sá.u* ‘vestum tą mergą (mergaitę) ir gyventum sau’; *búrtai pasá.kus, ku. palskai. rašbrc nəmóki, nəprašbřtáu* ‘būtum pasakius, kad lenkiškai rašyti nemoki, neprašyčiau’ (pavyzdžiai daugiausia iš Ródūnios apylinkių

kaimų). Šakninis tariamosios nuosakos vienaskaitos 1 ir 2 asmens formų kirčiavimas Varanavo šnektose yra itin retas, greta galūninio kirčiavimo formų čia greičiausiai atsiradęs dėl informantų pastangų kalbėti „taisyklingai“ ir „gramatiškai“; t. y. stengiamasi pamėgdžioti bendrinę lietuvių kalbą⁶. Nors minėtų formų kirtis šaknyje yra fiksuojamas daugumoje didžiojo pietų aukštaičių ploto šnektų (žr. LKA III 108; Leskauskaitė 2006: 60; 2009: 65).

Priesaginiai veiksmažodžiai Varanavo šnektose paprastai išlaiko bendraties kirčio vietą ir priegaidę, pvz.: *galvótâu, galvótai* ‘galvočiau, galvotum’; *mokétâu, mokétai* ‘mokėčiau, mokėtum’; *rašbítâu, rašbítai* ‘rašyčiau, rašytum’; *skaicítâu, skaicítai* ‘skaityčiau, skaitytum’; *šá.udi.tau, šá.udi.tai* ‘šaudyčiau, šaudytum’; *žu.rė.tâu, žu.rė.tai* ‘žiūrėčiau, žiūrėtum’. Iš dviskiemenių atsiradusių priešdėlinių formų kirčio vieta paprastai išlieka galūnėje, pvz.: *nəsupá.isi.tâu, visùs burōkus nuraútá.i* ‘nesupaisyčiau (nesužiūrėčiau), visus burokus (runkelius) nurautum’ (Tusamonys); *kad_ąž galėtâu, ir_tá.u dúnos⁷ iš_krá.utuvės pařnəštá.u* ‘kad aš galėčiau, ir tau duonos iš krautuvės (parduotuvės) parneščiau’ (Ramaškónys); *nueitá.i tú ir_má.n ká.řvi. parvarórtai* ‘nueitum tu ir man karvę parvartum’ (Stanišiai); *išmestá.u aš_jūr iš_pĩ.ķos, á.le kūr švi.tas pasakĩs* ‘išmesčiau aš ją iš namų, bet ką svietas (visi žmonės) pasakys’ (Ramaškónys).

Daugelio kalbininkų nuomone, galūninis tariamosios nuosakos 1 ir 2 asmens formų kirčiavimas yra vėlyvesnis. Jis galėjo susiformuoti dėl 3 asmens formos įtakos, nes nemaža dalis pietų aukštaičių, kaip ir rytų aukštaičiai uteniškiai bei vilniškiai, turi 3 asmens formą *būtį* (LD 367–368; LKA II 128, žemėl. Nr. 109). Kaip teigia Zigmas Zinkevičius, kirčio perkėlimas neįvyko staiga – matyt, kurį laiką buvę du kirčiai. Gerai įsiklausius, antrasis kirtis girdimas ir tiriamųjų Varanavo šnektų pavyzdžiuose: *atsuktá.u itu. šrú.bu., ci(g)_nəturú. su_kuĩ.* ‘atsukčiau šitą varžtą, tik neturiu su kuo’ (Ramaškónys); *eĩ.tá.i tú sá.u ir_nesuktá.i má.n galvō.s* ‘eitum tu sau ir nesuktum man galvos’ (Stanišiai); *ĩmtá.i, žmō.gus, ir_pabėktá.i noķ_tú. saviė.tu.* ‘imtum, žmogus, ir pabėgtum nuo tų sovietų (tarybinės santvarkos)’ (Plikiai); *po_glė̃.bi., po_glė̃.bá.li. ir_sunəštá.u sá. ví.su. šiėnu.* ‘po glėbį, po glėbelį ir suneščiau sau visą šieną (Kargaudai). Būtų galima daryti prielaidą, kad tiriamosiose šnektose išlaikytas archajiškesnis kirčiavimas. Nors be specialių tyrimų sunku įrodyti, ar tai „padalintas“ kirtis, ar tiesiog pabrėžiamasis, utriruotasis, tarimas, susijęs su teksto intonacija. Kai kurių tyrėjų

⁶ Dabartinės bendrinės lietuvių kalbos pagrindų nė vienas iš vietinių lietuvių neturi ir laisvai kalbėti bendrine kalba negali. Kiek labiau bendrinę lietuvių kalbą sugeba pamėgdžioti patys vyriausieji vietiniai lietuviai, lietuviškai skaityti ir rašyti pramokę tarpukario lietuviškose mokyklose-skaityklose, dažniau žiūrintys Lietuvos televiziją (būtų tiksliau – žiūrėję, nes pastaraisiais metais Baltarusijos teritorijoje (tiksliau – jos pasienyje) lietuviškus kanalus galima matyti tik su specialiais skaitmeniniais priedėliais).

⁷ Kirčiuotų dvibalsių *ie, uo* įvairaus laipsnio vienbalsinimas (pvz., tarimas su vieno iš dėmenų atspalviu ir pan.) būdingas daugumai tiriamų Varanavo šnektų. Labiausiai šiuos dvibalsius vienbalsina Ramaškonių apylinkėse (plačiau apie tai žr. Tuomienė 2008: 46; 2010a: 62–67).

teigiama, kad ir kitose pietų aukštaičių patarmės šnektose šios veiksmažodžių nuosakos 1 ir 2 asmens formos taip pat yra aiškiai ištariamose su dviem kirčiais, pvz.: *dė́tá.u, neĩ.tá.u, sùktá.u, sakítá.u* – apie Pùnią, Kučiúnu apylinkių šnektose (žr. LD 363; Markevičienė 1999: 33–34; Leskauskaitė 2006: 60).

Įvairiose Varanavo apylinkių šnektose užrašytos dvejopos tariamosios nuosakos vienaskaitos 3 asmens formos: ilgesnioji su *-tų* ir trumpesnė – be *-ų*, pvz.: *imtá.u, kàt anà eitūr* ‘imčiau (vesčiau), kad ana eitų (tekėtų)’ ir *o kàt kàs eĩ.t ir má.n padė́t* ‘o, kad kas eitų ir man padėtų’; *nĩ.kas jo næmuštūr, pàc pròisprãšõ* ‘niekas jo nemuš-tų, pats prisiprašo’; *svi.stu. jãu rei.kæ mùšč* ‘sviestą jau reikia mušti’; *atvažũ.t brõlis, pataisítu. má.n dankšci.* ‘atvažiuotų brolis, pataisytų man dangstį (stogą)’; *jei_kàs pataisít má.n žvòrači.* ‘jei kas pataisytų man dviratį’; *kùnigas sakítu., kù. cã gròi.kas* ‘kunigas sakytų, kad čia griekas (nuodėmė)’; *kàs má.n kù. sakít, nĩ.kõ kitàp næbùs* ‘kas man ką sakytų, nieko kitaip nebus’; *važũrtu trá.ukiñu, cik næturėjõ ažu_kũr* ‘važiuotų traukiniu, tik neturėjo už ką (nusipirkti bilieto)’; *prãšę, kaľ sãsusvã važũrt lĩdõn* ‘prašė, kad sesuo važiuotų Lydon (į Lydą)’ (pavyzdžiai iš Ramaškonių kaimo apylinkių). Forma su *-tų* vis dėlto dažnesnė, kaip ir daugelyje pietų ir rytų pakraš-čio lietuvių tarmių. Apskritai dažniau trumpinami dviskiemeniai žodžiai (plg. LKA III 110–111, žemėl. Nr. 106; LD 114).

1.2. Atematinio (priebalsinio) asmenavimo liekanos ir naujieji perdirbiniai

Dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse jau visai nedaug, bet dar yra išlikusių atematinių (priebalsinių) veiksmažodžių formų. Labiausiai paplitusios reliktinės esamojo laiko 3 asmens formos, turinčios būsenos ir intranzityvumo reikšmes (žr. LKTCh 2004: 33; 202; Kazlauskas 2000: 309–311), plg.: *neřšti* ‘neršia’; *kõsti, niẽžti, gėlbsti, perřsti, plėĩšti* ‘pleišėja’, *ėsti* ‘būva’; *čĩãusti* ‘čiaudį’; *sniẽgti* ‘sninga’ ir kt. Kaip teigia Jonas Kazlauskas, XVI–XVII a. lietuvių raštuose randamos veiksmažodžių formos su atematine fleksija rodo, kad atematinių veiksmažodžių nykimas, perėjimas į tematinius siekia priešrašytinius laikus ir prasidėjo anksčiau, negu pradėjo nykti atematinė fleksija (2000: 309). Iš minėtų senųjų raštų matyti, kad šie veiksmažodžiai sudarė leksinę–semantinę grupę su būsenos ir intranzityvumo reiškmė. Tokia grupė galėjo susidaryti greičiausiai dėl to, kad atematinių veiksmažodžių 3 asmens forma su galūne *-ti*, turinčia *-i*, labai priminė *i*-kamienius veiksmažodžius, turinčius taip pat 3 asmens galūnę *-i* ir būsenos reiškmę, plg.: *ėsti* ir *gũli*.

Taigi atematinės 3 asmens formos reliktai dabartinėse tarmėse (*perřsti, niẽžti* ir kt.) yra išlikę ir todėl, kad jų forma primena *i*-kamieno veiksmažodžių 3 asmens (plg. dar naujai sudarytas bendratis *perřtėti, niẽžtėti*). Be to, ilgesnę atematinių veiksmažodžių egzistenciją lėmė ir jų reikšmės artimumas *i*-kamieniams veiksma-

žodžiams (plačiau žr. Kazlauskas 2000: 311–313). Tiek praėjusio amžiaus viduryje, tiek ir šiame amžiuje Varanavo šnektose taip pat užrašyta esamojo laiko atematinų veiksmazodžių liekanų (plg. Šukys 1960: 182; Tuomienė 2008: 70), kurios buvo pavartotos sporadiškai, pavyzdžiui, 2008 m. Ramaškonyse buvo užfiksuota reta 1 asmens formos *liekmì* pagrindu pasidaryta 3 asmens forma *(pa)liēkma / (pa)lì.kma* ‘(pa)lieka’ (greičiausiai įprastos šnekte formos *miēgma* ‘miega’ pavyzdžiu). Pagal šios išlaikytos formos modelį, matyt, buvo pasidaryta ir visa paradigma. Užrašyta keletas pavyzdžių iš kitų šnektų: *ka(p)_pasakāú.*, *āš li^okčù cənò.jaka, nēvažú.°šū su jùmim, tadù á.ni.s manì. mú.šć* ‘kai pasakiau, aš lieku čionai, nevažiuosiu su jums, tada jie mane (pradėjo) mušti’ (Plėkiai); *paklá.ušáu sá. mērgē.las, ač. li^oktì su má.nim* ‘paklausiau savo mergelės, ar lieki su manim’ (iš pasakos, Nočià). Atematinę 3 asmens formą *liēkti* ‘likti’ turi gretima Dievėniškių šnektos ir daugelis didžiojo ploto pietų aukštaičių šnektų bei jau išnykusi Zietelos lietuvių šnektos Baltarusijoje, priskiriama vakarų aukštaičiams. Šios formos pagrindu šnektose pasidaryta visa paradigma: *aš liekčù, tu liektì, mes liektim, jūs liektit* (plg. LD 348–349; LKA III 89; Vidugiris 2004: 243–244; Dvž 2005: 21; Leskauskaitė 2006: 60; 2009: 64).

Ramaškonių, Ródūnios, Nočiōs, Pelesōs apylinkių šnektose užrašytas perdirbinys iš *miegmù* su *u* iš tematinio asmenavimo. Ir čia, matyt, pasidaryta visa paradigma, pvz.: *āš miegmù, ci(g)_giržù, šá.udō* ‘aš miegu, tik girdžiu, šaudu’ (Klaišiai); *a(r) tū gærai. miegmì* ‘ar tu gerai miegi?’; *ānas miēgma lāškoj, āš iñ_pāčō* ‘jis miega lovoj, aš ant pečiaus (krosnies)’ (Kargaudai); *mēs i.č(i) i_miēgmat, i_žì.rbam visi* ‘mes šičia ir miegam, ir dirbam visi’ (Ródūnia); *kuč. jūrs ti_miē.gmat, an_šienō* ‘kur jūs ten miegat, ant šieno?’ (Pelesà); *á.i jūrs vaikai. cinginei., ko_tep_jilgai. miē.gmat, eī.kit dač.buič* ‘ai jūs vaikai tinginiai, ko taip ilgai miegat, eikit dirbti’ (Nočià). Šias formas turėjo išnykusios Zietelos, Lazūnų šnektos (žr. ZtT I: 29; Jaroslaviėnė, Tuomienė 2013: 31). Varanavo šnektose užrašytos kelios itin retos šio veiksmazodžio formos su *s*, pvz.: *aš miegsmì klúoni an_šienō* ‘aš miegu kluone ant šieno’ (Plėkiai) arba *aš_nemiegsmù jilgai., šaštōj valandōj kēluōs* ‘aš nemiegu ilgai, šeštą valandą keliuos’ (Tūsamonys)⁸.

Iš Ramaškonių apylinkių daugiausiai užrašyta *na*-kamienių esamojo laiko formų: *āš mi.knù, li.knù* ‘aš miegu, lieku’; *tù miknì, liknì* ‘tu miegi, lieki’; *ānas mì.kna, lì.kna* ‘jis miega, lieka’; *mēs mì.knam; lì.knam* ‘mes miegam, liekam’; *jūrs mì.knat, lì.knat* ‘jūs miegat, liekat’; *āni.s mì.kna, lì.kna* ‘jie miega, lieka’ (plačiau apie šias formas žr. Kaukienė, Pakalniškieėnė 2002: 113–131). Šie tipiški intarpinių veiksmazodžių perdirbiniai seniai pastebėti ir gretimoje Dievėniškių šnekte (plg. LD 348–351; LKA III 82–83, žemėl. Nr. 85–87). Be to, tiriamose paribio salų šnektose, kaip ir visame pietų aukštaičių patarmės plote, labai dažna esamojo laiko 3 asmens forma

⁸ Šis įterptasis *s* dažnai ištiriamas neaiškiai.

su kamiengalio priebalsiu *n*, pvz.: *būna, pjáuna, grybáuna, lándžiauna, šienáuna, váikščiauna, žuváuna*. Galima manyti, kad šis priebalsis bus išstūmęs anksčiau minėtų veiksmažodžio formų (*miegmù, liekmù*) *m*.

Keliose Varanāvo šnektose išlaikytas veiksmažodžio *čiaudėti* atematinės formos vienaskaitos 3 asmuo: *ragì, kàp ānas čé.ušti, mòj já.m ri.mè* ‘regi (matai) kaip anas (jis) čiaudi, turbūt jam ryma (sloga)’ (Stanišiai); *má. mócina m’egóc nægãl, čé.ušti, kósti, α paz dá.ktaru. ani kàp nænór* ‘mano motina miegoti negali, čiaudi, kosti, o pas daktarą niekaip nenori (nuvažiuoti)’ (Tūsamonys); *mòj pipìru. pavú.ste, ka(t)_tèp čé.ušti* ‘turbūt pipirų pauostė, kad taip čiaudi’ (Ramaškónys); *kàp žíž ici. bæržai., òt ānas čé.ušti* ‘kai žydi tie beržai, ot jis čiaudi’ (Plikiai). Paprastai su priebalsiu *s*, atsiradusiu dėl disimiliacijos, šią veiksmažodžio formą vartoja daugelis rytų bei pietų aukštaičių.

Beveik visame plote fiksuojama atematinė vienaskaitos 3 asmens forma *kósti*, pvz.: *tokĕs kãšalus prvistójo, kósti i kósti žmò.gus, ūtarbĭc nægã.l* ‘toks kosulys pristojų, kosti ir kosti žmogus, kalbėti negali’ (Pāaradnė). Šių formų pagrindu didžiojo ploto pietų aukštaičių šnektose pasidaryta ir visa paradigma, pvz.: *aš čiaúsciu, tu čiaústi, mes čiaústim, jūs čiaústit* ir *aš kósčiu, tu kósti, mes kóstim, jūs kóstit* (plg. LD 346, 348; LKA III 90; Leskauskaitė 2006: 60; 2009: 64). Bendrinėje lietuvių kalboje visos šios formos šiuo metu jau yra norminės (žr. DLKŽe). Varanāvo šnektose kitų veiksmažodžio paradigmos formų pasitaiko retai, pavyzdžiui, daugiskaitos 1 asmuo: *kàp maži bŭvom, c’lĭs mætus basi, čé.uštĭm, kóštĭm, iš nósæz bėga, anĭ kàs ti. mùs pá.ise, anĭ ti. kàs mùz gĭdė* ‘kai maži buvom, visus metus basi, čiaudim, kosėjam, iš nosies bėga, nei ten kas mus žiūrėjo, nei ten kas mus gydė’ (Piliākalis).

Veiksmažodžio *sniegti* atematinė 3 asmens forma užrašyta greta Ródūnios miestelio esančiame Kargaudų kaime, pvz.: *zideleĭ.s kuršneĭ.s šniėgt, greĭ.ta su visĭ iš piř.kòs neišeisù* ‘dideliais kąsniais sninga, tuoj visiškai iš namų neišeisiu’.

Tiriamose šnektose užrašyti pavieniai vienaskaitos 1 asmens pavyzdžiai su kon-taminacine galūne *-mu* (iš *eimu* ir *eimi*, plg. la. *esmu*) pvz.: *galvã sùkasi, kur ėimù, viz gřĭmu* ‘galva sukasi, kur einu, vis griūnu’ (Asavà); *škimù kviėtkas sã meřgã.lai, dovanósu já.i ž’edã.lū*. ‘skinu kvietkas (gėles) savo mergelei, dovanosiu jai žiedelių’ (iš pasakos; Nočià). Išlikusios formos rodo, kad ne visi veiksmažodžiai, kurie turi atematinės paradigmos relikтус, iš tikrųjų senovėje priklausė šiam asmenavimo tipui. Matyt, atsiradus svyravimui tarp atematinio ir tematinio asmenavimo, ilgainiui atematinės kilmės fleksiją gaudavo ir vienas kitas tematinio asmenavimo veiksma-žodis (plg. LD 362).

Nočiõs, Pelesõs, Ramaškonių šnektose paprastai trečiuoju asmeniu vartojama forma *yra* retais atvejais eina ne tik trečiuoju, bet ir kitais paradigmos asmenimis, pavyzdžiui, vienaskaitos 1 ir 2 asmenimis; daugiskaitos 3 asmeniu: *tù jáũ. irã, ānas irã ir_ãš irã* ‘tu jau esi, jis yra ir aš esu’; *mã’s visĭ čè irã* ‘mes visi čia esame’. Tokia

apibendrinta 3 asmens supletyvinė forma užrašyta Dievėniškių, Pùnsko šnektose, išnykusioje Zietelos lietuvių saloje (LD 345–346; LKA III 82, žemėl. Nr. 78; Vidugiris 2004: 243). Tikriausiai tiriamose šnektose vietoj veiksmožodžio *būti* esamojo laiko formų, padarytų iš veiksmožodžio kamieno *es-*, visoje paradigmoje 3 asmens formos *yra* atsiradimą reikėtų aiškinti kalbų sąveika, nes formos *yra* atitinkmuo vietinėje baltarusių kalboje yra *ёсьць* ‘yra’, plg.: *я тут ёсьць; мы тут ёсьць; ён і яна тут ёсьць; мы тут ёсьць, яны тут ёсьць* ‘aš čia yra (esu); tu čia yra (esi); jis, ji čia yra; mes čia yra (esame); jūs čia yra (esate) ir jie, jos čia yra’ – esamojo laiko paradigmoje tiek vienaskaitos, tiek daugiskaitos formos vienodos.

2. KAI KURIOS BŪDINGOSIOS ŠNEKTŲ VEIKSMAŽODŽIO YPATYBĖS IR INOVATYVIEJI POKYČIAI

2.1. Veiksmažodžių būtojo dažninio laiko formos

Veiksmažodžių būtasis dažninis laikas yra palyginti vėlyvas lietuvių kalbos reiškinys, turimas ne visose lietuvių kalbos tarmėse (žr. Stang 1942: 172–173; Otrębski 1956: 221–224; LD 356–359; Palionis 1967: 135–136; 1979: 51; Zinkevičius 1987: 217–218). Didesnėje lietuvių kalbos ploto dalyje (aukštaičių tarmėje ir jai artimesnėse žemaičių šnektose) bei bendrinėje kalboje vartojamos būtojo dažninio laiko 3 asmens formos, sudarytos iš veiksmožodžių bendraties kamieno ir priesagos *-davo*. Kaitoma pagal *ā* kamieno modelį. Išlaikoma bendraties kirčio vieta.

Pietų aukštaičių patarmės šnektose ir tiriamose Varanāvo salose būtąjį dažninį laiką retai tevirtuoja arba ir visai jo nevirtuoja. Paprastai išsiverčiama su būtuojų kartiniu, jo formas pakartojant ar sustiprinant tam tikraisrieveiksmiais (*dažnai, tankiai*), dalelyte *vis*, pvz.: *suñ.kei ži.rbom_vis i_ži.rbom, niēko gārro nēmātēm* ‘sunkiai dirbom vis ir dirbom (dirbdavom), nieko gero nematēm’ (Nevāšiai); *sæñāū. vaikāi. dažnai. mā.n lārķstus rāršę* ‘seniau vaikai dažnai man laiškus rašę (rašydavo)’ (Ramaškónys).

Kitas kartotinumų reiškinio būdas – veiksmožodžiai su priesagomis *-inėti, -dinėti* arba *-dyti*, turinčiomis intensyvumo ir iteratyvumo reikšmes (plačiau apie tai žr. Kaukienė 1994: 218–224), pvz.: *aš_pàc patikžāū ká.rves* ‘aš pats pasitikdavau karves’ (Tūsamonys); *br^uolis tá.ŋkei mùm pasilkas šūrzdę* ‘brolis tankiai (dažnai) mums siuntinius siūsdavo’ (Ramaškónys); *ānas pas manì atėizinėjō ir vòsku. pazezinėjō* ‘jis pas mane ateidavo ir viską padėdavo’ (Tūsamonys); *sunūs vis_atvažū.zinejō, α_dabař u.nūrķai. pabūrņa* ‘sūnus vis atvažiudavo, o dabar anūkai (vaikaičiai) pabūna’ (Ródūnia). Tačiau veiksmožodžiai su priesaga *-dinėti* arba *-dyti* dažnai vartojami ne tiek

pasikartojančiam, kiek ilgai trunkančiam laikui reikšti, pvz.: *ci.lu. ži.n burōkus ra(s)-sōdinėjāu* ‘visą dieną burokus (runkelius) sodinau’ (Plėkiai); *ragi, li.tūs susrūngzīnēja* ‘regi (matai), lietus renkasi (ateina)’ (Ramaškónys); *ik_vākaru razmušzinėjāu šlapjūs prakāsus* ‘iki vakaro sklaidžiau šlapias pradalges’ (Ramaškónys).

Beveik visose tiriamose Varanāvo šnektose pastebėta itin dažnai vartojama 3 asmens forma *būdavo* kaip įterptinis žodis, savotiškas pertaras, kai pasakojama apie dažnus įvykius praeityje. Tokia vartoseną būdinga visoms lietuvių kalbos tarmėms. Atrodytų, kad ir tiriamose Varanāvo šnektose pertaras *būdavo* yra įprasta būtojo dažninio laiko forma. Tačiau, kaip jau minėta, visame pietų aukštaičių patarmės plote būdingos būtojo dažninio laiko 3 asmens formos itin retos. Be to, žodis „бывало“ reikšme ‘būdavo’ gana gyvas ir dažnas vietinėje baltarusių šnektose, palyginime: *kadā_tai, būdavo, kat_přikēpam gřikīñu. b̄līnu* ir bru. *каліта, бывала, як напачом грычаных бліноу* ‘kažkada, būdavo, kad prikepam grikinų blynų’; *suveī-na, būdavo, jāunimas, tai_padaīnuoja, pašōka* ir bru. *зыдзяцця, бывала, маладзешь, то патанцуюць, паспяваюць* ‘sueina, būdavo, jaunimas, tai padainuoja, pašoka’; *a_rūdeni, būdavo, jāu_gāņo ciēlu. zīēnu.* ir bru. *a y oсянь, бывала, ужо пасуць цэлы дзень* ‘o rudenį, būdavo, jau gano visą dieną’ (Ramaškónys). Retais atvejais ištariamą trumpesnis variantas *būdo*, pvz.: *žīdai, būdo, vāža visókus dá.iktus ir_cā pardavinēja* ‘žydai, būdavo, veža visokių daiktus ir čia pardavinėja’ (Plėkiai); *vākaru, būdo, tai_vi.nōn, tai_kitōn piř.kōn sū.srankam ir_vēř.pēm* ‘vakare, būdavo, tai vienoje, tai kitoje pirkioje (name) susirenkam ir verpiam’ (Kargaudai). Taigi palyginus pavyzdžius abiem aktyviau ar pasyviau vartojamomis vietinėmis šnektomis, būtų galima manyti, kad informantus, lietuviškai pasakojančius apie praeityje dažnai pasikartojusius įvykius, dažniau pavartoti veiksmažodžio 3 asmens formą *būdavo* skatina vietinė baltarusių šnektos. Tai vienas iš atvejų, kai izoliuotų šnektų atstovai, kasdieniame gyvenime vis rečiau bendraujantys lietuviškai, baltarusių kalbos raiškos priemonės ima laikyti savomis, lengvai įterpia jas į savo kalbą. O kai kurie savo mintis ar atskirus sakinius tiesiog verčia iš baltarusių kalbos, kitaip tariant, baltarusišką mintį išreiškia lietuviškais žodžiais (plačiau žr. Grinaveckienė 1997: 185–195; Tuomienė 2006: 161–172, 2006a: 80–86, 2010b, 223–234; Grumadienė 2005: 42).

2.2. Sangražiniai veiksmažodžiai

Varanāvo šnektų sangražinių veiksmažodžių vartoseną iš pirmo žvilgsnio atrodo įprasta, t. y. tokia pat, kaip ir kitose lietuvių tarmėse. Tačiau atidžiau įsižiūrėjus į naujausią tarminę medžiagą, čia pastebima vis daugiau kalbų sąveikos reiškinių, būdingų aktyvių kontaktų zonių. Tai naujesni ir kiek kitokie reiškiniai nei iki šiol aptartieji. Pirmiausia į akis krinta suintensyvėjusi semantinių kalkių vartoseną, vis gausėjantis vertinių sluoksnis, atsiradęs plečiantis vienpusei lietuvių–baltarusių dvi-

kalbystei. Šiuos kalbos reiškinius galima vadinti gryniausiais galutinai susiformavusios vėlyvosios dvikalbystės produktais.

Sangražiniai veiksmažodžiai paprastai daromi su sangražos afiksu *-si*, vartojamu be balsio *i*, kuris numetamas kaip semantiškai ir funkciškai nereikšmingas elementas, pvz.: *žāugiēs žmōgus, kād iž lōvos pāškeli* ‘džiaugies, t. y. džiaugiesi, žmogus, kad iš lovos pasikeli (atsikeli)’ (Plikiai); *krapštāũ.s ir krapštāũ.s pr^e.to žviračo* ‘krapštaus ir krapštaus, t. y. krapštausi, prie to dviračio’ (Ramaškónys); *paródirk, kūr_cā tep_suñ.kei nešiēs* ‘parodyk, ką čia taip sunkiai nešies, t. y. nešiesi’ (Ródūnia). Nepriešdėliniai, kaip įprasta, sangražos afiksą turi gale, pvz.: *ar_má.n su_jėĩ.s mùščĩs* ‘ar man su jais muštis’ (Ramaškónys); *tadā tėvas pradėjė bā.rcis* ‘tada tėvas pradėjo bartis’ (Kargaudai) (plg. LKA III 105; LD 331; Leskauskaitė 2006: 61).

Būtojo laiko 3 asmens formos dažnai trumpinamos, kai kurios kirčiuojamos dvejopai, pavyzdžiui, šaknyje ir galūnėje: *rādōs* ir *radōs* ‘radosi’; *sėdōs* ir *sėdōs* ‘sėdosi’; *stōjōs* ir *stojōs* ‘stojosi’. Toks dvejopas kirčiavimas nuo seno pastebėtas daugelyje pietų aukštaičių šnektų, gretimoje Dievėniškių šnekte, tolimesnėse Gervėčių bei Zietelos lietuvių salose Baltarusijoje (LD 333; Grinaveckienė 1973: 224; ZtT I 30; Leskauskaitė 2006: 60–61; 2009: 65). Šių formų kirčiavimas rodo išlaikytą senąjį tų veiksmažodžių galūninį kirčiavimą (žr. LKG II 301). Tačiau, pastebėta, kad Varanavo šnektose dvejopas šių formų kirčiavimas dar labai glaudžiai susijęs ir su skirtinga jų reikšme. Naujesnės formos su kirčiu šaknyje čia paprastai daugiau vartojamos nusakyti neizoliuotam būtajam laikui, žyminčiam veiksmą, vykstantį kalbamuojų momentu, o formos su kirčiu galūnėje čia jau nusako izoliuotą veiksmą, vykusį gerokai prieš kalbamąjį momentą, pvz.: *tōj bō.ba tai_stōjōs, tai_sėdōs, tai_vi(s)_skrai.dē po_pir̃kēs* ‘toji boba tai stojosi, tai sėdosi, tais vis skraidė (lakstė, bėgiojo) po namus’ (Plikiai) ir *anā sėdō.s in_dviračo ir_nuvažā vō* ‘ana sėdosi ant dviračio ir nuvažiavo’ (Ramaškónys); *mā.žas vai.kas stojō.s in_kōju. iř_ĩškā.č nuvā.ji* ‘mažas vaikas stojosi ant kojų ir iš karto nuėjo’ (Tūsamonys); *nēžnāũ. iř_kuř. jĩ.tas žmō.gus čānōjaka rā.dōs* ‘nežinau, iš kur šitas žmogus čionai radosi (atsirado)’ (Kargaudai) ir *kā.fvę būvō pabė.gus, ā.le vā.karu radō.s* ‘karvė buvo pabėgus, bet vakare radosi (atsirado)’ (Pelesà).

Jeigu pamatinis veiksmažodis yra priešdėlinis, o priešdėlis baigiasi priebalsiu, tai sangražos afiksas *-si-*, įsiterpęs tarp priešdėlio ir šaknies, nesutrumpėja, pvz.: *acisākēm ēĩ.č lēņkĩškōņ škālōņ* ‘atsisakėm eiti į lenkišką mokyklą’ (Plikiai); *apsĩveř.tē su_visū ā.rklũ iř_vāžimū šĩēņō* ‘apsivertė su visu arkliu ir vežimu šieno’ (Tūsamonys); *rūrto žmōgus acikiélé, pá.iso, dūrũ.s ažušpĩrta* ‘ryte žmogus atsikėlė, paiso (žiūri), durys užspirtos (užremtos)’ (Stanišiai); *usidārę sāvō pir̃.kōj iř_sėž* ‘užsidarė savo namuose ir sėdi’ (Ramaškónys). Tačiau jeigu veiksmažodžio priešdėlis baigiasi balsiu, įvyksta sangražos dalelytės sinkopė, pvz.: *vōs nēsuzbarēm* ‘vos nesusibarėm’; *kās jā.m pazdārę* ‘kas jam pasidarė’; *suzdāũ.žē kōju.* ‘nusibrozdino koją’, *kāp āš nuz-*

gandāu. ‘kaip aš nusigandau (išsigandau)’; *ká.řvę næslá.ižæ* ‘karvė ne(pri)sileidžia’ (visi pvz. iš Ramaškonių). Retais atvejais, kai susidaro sunkiai ištariamasis garsų junginys, balsis *i* paliekamas, pvz.: *prvisivæža sâusĩr pagalĩr ir_kurbĩ.na* ‘prisiveža sausų pagalių ir kūreną’; *paskũm pasisĩstætẽm nãũ.ju. piř.kũ.* ‘paskui pasistatėm naują namą’; *prvisiská.lđãu smalčẽku. iņ_cielõs žĩmõs* ‘prisiskaldau smalėkų (sakingų skalų) visai žiemai’ (visi pavyzdžiai iš Plėkių).

Pasitaiko atvejų, kai priešdėlinio veiksmažodžio (dažniausia su neiginiu *ne-*) sangražos afiksas yra gale, kaip ir slavų kalbose, pvz.: *fělukas jilgai. næžãninasi* (plg. bru. *не жэніцца*) *bõ jõ_mõtkai vĩšõs meř.gõs blõgõs* ‘Feliukas (vyro vardas) ilgai nesišenią (neveda), nes jo motkai (motinai) visos mergos blogos’ (Ramaškónys); *gá.ĩ pamęgĩņk tu_pãc, má.n gražėĩ. næpĩjãunasi* (plg. bru. *не рэжацца*) ‘gal pamėgink tu pats, man gražiai nespįjauna’ (Ródūnia); *mat“õ.ro taisĩc næbaigšũ, šã.nđen kãp_tai nægalvõjasi* (plg. bru. *не думаяцца*) ‘motoro (variklio) taisyti nebaigsiu, šiandien kaip tai nesigalvoją’ (Ramaškónys).

Baltarusių kalbos įtaka greičiausiai aiškintina ir viena kita atskirų veiksmažodžių sangražinių formų reikšmė, kuri atitinka baltarusiškąją, bet ji jau neturi tokios reikšmės (arba turi ne visai tokią reikšmę) kaip lietuvių kalboje, pvz.: *rãgana asipĩkĩcino* (plg. baltarusių *заклапаўлася*) *ir_ažũčãravõjõ jũ.õs* ‘ragana supyko ir užbūrė juos’ (iš pasakos, Nočià); *vĩncus manĩ sũbarę, tai_aš kat_ra(s)sĩverĩkãu* (plg. bru. *расплакалася*) ‘Vincas (brolio vardas) mane subarė, tai aš kad įsiverčiau’ (Ramaškónys); *prazbũdõ* ‘prasibudo, t. y. prabudo’, *kã.nžõjasi* ‘kandžiojasi, t. y. kanda’ (apie šunį, plg. bru. *кусяцца*), *kãřpasi* ‘kepasi, t. y. dilgina’ (apie dilgėles, plg. bru. *пячэцца*) (Plėkiai). Iš šių ir anksčiau pateiktų pavyzdžių galima pastebėti tokią tendenciją, kad tiriamose lietuvių šnektose randasi vis daugiau „kopių“ iš vietinės baltarusių šnektos. Kitaip tariant, į lietuvių kalbą perkeliama nepakeista žodžio forma, o lietuviško žodžio šaknis pirmiausia pasirenkama tokia, kad atitektų baltarusiškąją (plačiau apie tai žr. Tuomienė 2006a: 80–86).

2.3. Kitos svarbesnės veiksmažodžio laikų morfologinės ir darybos ypatybės

Veiksmažodžio laikų morfologinės ypatybės pirmiausia susijusios su aiškiais fonetiniais galūnių pasikeitimais, ypač su trumpųjų balsių nukritimu. Šiame skyriuje atkreiptas dėmesys į dar keletą naujesnių kitimų:

2.3.1. Visų laikų daugiskaitos 1 ir 2 asmenų galūnės ir veiksmažodžių su priešagomis *-oti*, *-ėti*, *-(i)uoti*, *-(i)auti* būtojo kartinio laiko 3 asmens galūniniai balsiai dažniausiai numetami, pvz.: *á.udẽm, bęgõm, grę.bẽm, turęjõm, vãžẽf, žuvãvõf* ir *ažãĩ* ‘užėj, t. y. užėjo’, *galėĩ* ‘galėj, t. y. galėjo’, *nuvãĩ* ‘nuvej, t. y. nuėjo’, *vã.ikšçõĩ* ‘vaikščioj, t. y. vaikščiojo’. Taip elgiasi beveik visi aukštaičiai. Pastebėta, kad Varanavo

šnektų sąlygiškai vyresniosios kartos atstovai (seniausieji vietiniai žmonės, turintys 70–80 ir daugiau metų) greta ištaria ir ilgesnes formas, pvz.: *cik su_sá.və gĩrnom grĩrdus mālẽme* ‘tik su savo gironomis grūdus malėme’ (Ródūnia); *ėjome kolkòzan ir_dòvanai. žĩrbome* ‘ėjome į kolchozą (kolūkį) ir dovanai (be atlygio) dirbome’ (Plìkiai); *a_jĩ.tu. lĩtũvišku. lai.krašti. skai.tẽte* ‘o šitą lietuvišką laikraštį skaitėte’ (Ramaškónys); *ankscãũ. galėjjo pasakĩc* ‘anksčiau galėjo pasakyti’; *lẽ.nkiškai cã ní.kas nãmokėjjo* ‘lenkiškai čia niekas nemokėjo’ (Stanišiai) (plg. LD 336, 341, 343, 353; LKA III 85, žemėl. Nr. 82, 87, 100; Leskaukaitė 2006: 58–59 ir kt.). Taip tariama, kaip jau buvo minėta, dėl noro kalbėti „taisyklingai“ ir „gramatiškai“, pamėgdžiojant bendrinę lietuvių kalbą. Kadangi šios kartos informantai, skirtingai nuo sąlygiškai jaunesniųjų (turinčių tik kiek mažiau – 65–70 metų), lietuviškai skaityti ir rašyti spėjo pramokti tarpukario lietuviškose pradinėse mokyklose ir skaityklose. Dauguma jų skaito lietuvišką spaudą, grožinę literatūrą, žiūri Lietuvos televiziją, klausosi radijo laidų. Tad su bendrine lietuvių kalba susiduria gana dažnai, tačiau laisvai ja kalbėti ar rašyti negali (plačiau žr. Tuomienė 2008: 38–41; 2010: 17–20).

2.3.2. Yra dar viena veiksmažodžio laikų morfologinė ypatybė – kito kamieno galūnių vartojimas. Pavyzdžiui, kai kurių *ã* kamieno dviskiemenių veiksmažodžių ir jų išvestinių formų būtojo kartinio laiko 3 asmens formos turi *ẽ* kamieno galūnes, pvz.: *brõ lis àplupẽ žĩ.vi. tadũ iš_jõ.s pí.nẽ kã_sũs* ‘brolis aplupė, t. y. nulupo, žievę, tada iš jos pynė krepšius’ (Ramaškónys); *žmonã grei.ta prõskutẽ bú.lbu. ir_pastã te.vi.rẽ* ‘žmona greitai priskutė, t. y. priskuto, bulvių ir pastatė virti’ (Nočià); *mã. mõ.cina labai. gražei. sukñæs sũvõ* ‘mano motina labai gražiai suknius siuvė, t. y. siuvo’ (Asavà), *in_rãj.ku. sũpẽ tu.vaikã.li, pakó.lã nas aźmĩgo* ‘ant rankų supė, t. y. supo, tą vaikėlį, kol jis užmigo’ (Nevãšiai). Tai gana plačiai tarmėse paplitusi ypatybė, išlaikyta ir tiriamose Varanãvo šnektose (plg. LKA III 102, žemėl. Nr. 97; Leskaukaitė 2006: 59–60; 2009: 63).

2.3.3. Varanãvo šnektose esama įdomių savo forma, funkcijomis ir kilme veiksmažodžių priešdėlių. Tačiau daugumos šnektose fiksuojamų priešdėlinių veiksmažodžių leksinė reikšmė grynai baltarusiška. O tokiai šių lietuvišką apvalkalą turinčių veiksmažodžių reikšmei sukurti pavartotas baltarusių kalbai būdingas paprastai baltarusiškas ar su baltarusišku sutampantis lietuviškas priešdėlis (greičiausiai jis čia ir lemia baltarusiškos reikšmės atsiradimą žodyje) ir įvairios, dažniausiai lietuviškos priesagos. Štai keletas dažniausių:

- a) paprastai Varanãvo šnektose veiksmažodžiuose vartojamas priešdėlis *ap-* atitinka b. k. *ap-*, pvz.: *tẽ vas àparẽ lãũ.ku., eĩ.s mĩ.žũ. sẽ.c* ‘tėvas aparė lauką, eis miežių sėti’ (Ródūnia); *susi.das apkir.põ mani. ir_dã.r bar.zdu. àpskutẽ* ‘kaimynas apkirpo mane ir dar barzdą apskutė, t. y. apskuto’ (Plìkiai); *kã.rvõ apẽ.dẽ visũs lapũs* ‘karvė apėdė visu lapus’; *apkabĩno jũ sciprei. ir_pabuã.võ* ‘apkabino ją stipriai ir pabučiavo’ (Ramaškónys). Tačiau pasitaiko atvejų, kai priešdėlis *ap-* pavartojamas

- ir *nu-* reikšme, pvz.: *tá.m gaĩ.žiu visàs plù(n)ksnas šuvà apróvę* ‘tam gaidžiui visas plunksnas šuva nurovė’ (Tūsamonys), *ici. ki.mõ vaikai. óbuólus má.n aprá.u.ki.s* ‘šitie kaimo vaikai obuolius man nudraskys’ (Ramaškónys). Ši priešdėlio reikšmė lietuvių kalbai nebūdinga. Tai greičiausiai morfologinis vertinys iš vietinės baltarusių kalbos (plg. bru. *абадраць* ‘apdraskyti’, *абарваць* ‘aplupti’);
- b) šnektose vartojamas priešdėlis *at-* atitinka b. k. *at-*, pvz.: *atājo žebrõkas, daõáú. já.m du poutù* ‘atėjo žebrokas (ubagas), daviau jam du pautus (kiaušinius)’ (Ramaškónys); *aĩkė láu vartùs, invažú kif* ‘atkėliau vartus, įvažiuokit’; *aciẽmáu sá.võ dá.iktus ir išẽjáu. iš.ti* ‘atsiemiau savo daiktus ir išėjau iš ten’ (Nevāšiai). Tačiau užrašyta nemažai pavyzdžių, kai *at-* pavartojamas lietuvių kalbai svetima *nu-* ar *par-* reikšme, pvz.: *aĩkiř.tõ sáú.su. šá.ku.* (plg. bru. *адрыбай сук*) ‘nukirto sausą šaką’ (Asavà); *aĩkiř.kę á.rklùs ir nùvæde klúˆnan* (plg. bru. *атпрох каней*) ‘nukinkė arklius ir nuvedė kluonan (į kluoną)’ (Nočià); *brólis cik rórto atvažãvõ namõ* (plg. bru. *рыехал да хаты*) ‘brolis tik ryte parvažiavo namo’ (Plíkiai);
- c) priešdėlis *ažu-* / *až-* (bk *už-*) paprastai vartojamas veiksmo pabaigai žymėti, pvz.: *ázvẽftę gá.lvu. ir pá.isõ in manì* ‘užvertė galvą ir žiūri į mane’ (Stenišiai); *vidú. zi.ni. ká.řvi. visadù aždaráú. toá.rtan* ‘vidurdienį karvę visada uždarau tvartan (į tvartą)’ (Kargaudai); *ažudirbáu. ró.sijõj næddáu.gi pinigũ* ‘uždirbau Rusijoje nedaug pinigų’ (Ramaškónys). Kartais šis priešdėlis gali reikšti ir veiksmo pradžią: *ažusirgáu., tai cí.lu. žĩ.mu. pragulė.jáu* (plg. bru. *захварэу*) ‘susirgau, tai visą žiemą pragulėjau’ (Ramaškónys); *gĩřžù, vai.kas ažùvẽkę* (plg. bru. *заплакау*) ‘girdžiu, vaikas pravirko’ (Asavà). O kartais jis vartojamas ir kai kurių kitų priešdėlių reikšmėmis, pvz.: *asilá.idõ sá.ulę* (plg. bru. *слонца зайшло*) ‘nusileido saulė’; *asibai.dę arklĩs* (plg. bru. *спалохауся конь*) ‘pasibaidė arklys’. Pastarosios priešdėlio *až-* (*ažsi-*) reikšmės greičiausiai skolintos (plg. Gervėčių, Zietelos tarmėse: Grinaveckienė 1973: 226; Vidugiris 2004: 278);
- d) Varanāvo šnektose labai dažnas slaviškas priešdėlis *da-*, kuris neretai pavartojamas vietoj priešdėlių *pa-*, *pri-*, *iš-*, *nu-* (plg. Leskauskaitė 2006: 61-62; 2009: 66), pvz.: *dasakĩk jáu vòsku.* (plg. bru. *да(с)кажы*) ‘pasakyk / išsakyk jau viską’; *daęjõ ingi.duru. ir grũvõ* (plg. bru. *дайшоу*) ‘priėjo prie durų ir griuvo’, *dašóko ir ištá.ukę manì iš.vùpęs* (plg. bru. *даскочыу*) ‘prišoko ir ištraukė mane iš upės’, *dagi.vãnõ dá.r ik.ito kãrõ* (plg. bru. *дажыу*) ‘nugyveno dar iki šito (Antrojo pasaulinio) karo’ (visi pavyzdžiai iš Ramaškonių);
- e) priešdėliu *pa-* reiškiamas visiškas veiksmo (dažniausiai kartotinio) užbaigimas praeityje (ar galimas toks jo pasibaigimas ateityje). Tuo atveju šis priešdėlis čia, kaip ir daugelyje kitų pietrytinio lietuvių kalbos pakraščio tarmių, baltarusių kalbos pavyzdžiu pridedamas ir prie kitų priešdėlinių veiksmažodžių arba yra net du kartus pakartojamas, pvz.: *ãni.s jáú. visì panutĩgy* (plg. bru. *навыміраушы*) ‘jie jau visi išmirė’; *žĩ.sĩs pajĩždũvęsę* (plg. bru. *навыдыхалі*) ‘žąsys išdvėsė’,

- parazėjō svi.tas kàs kuř.* (plg. bru. *паразыходзіліся*) ‘išsivaikščiojo (pa+raz+si+ėjo) svietas (visi žmonės) kas kur’; *pasuvėjī visi ik_viená.m* (plg. bru. *пазыходзіліся*) ‘suėjo visi iki vieno’ (visi pvz. iš Plikių) (plg. Vidugiris 2004: 275–276);
- f) priešdėlis *pri-* Varanāvo šnektose pavartojamas ir kitų priešdėlių (*at-*, *pa-*, *ap-*) reikšmėmis, greičiausiai skolintinėmis, pvz.: *aš ne iškaĩ.č prypažypnāũ. tavī* (plg. bru. *я ні зразу прызнала цябе*) ‘aš ne iš karto atpažinau tave’ (Tusamonys); *prysi-své.ikināũ gražėi. su_visai.s* (plg. bru. *напрыветствовала усіх*) ‘pasisveikinau gražiai su visais’ (Asavà); *abīžvo dūktęry.s brangeĩ. prėrangtoš* (plg. bru. *абедзве дочкі прыадзетыя*) ‘abidvi dukterys gražiai aprengtos (išpuostos)’ (Ramaškónys);
- g) tiriamų šnektų veiksmažodžiams būdingas ir slaviškas priešdėlis *raz-*, vartojamas bk *pa-*, *iš-* ir kt. priešdėlių reikšmėmis, pvz.: *vīsku. mūr z žmó nės raspĩr.ko* (plg. bru. *раскупілі*) ‘viską mūsų žmonės (vietiniai) išpirko’; *razryĩ.ko mūr s klūr nu. ir_kalkòzan pājėmė* (plg. bru. *разбрали*) ‘išardė mūsų kluoną ir kolchozan (į kolūki) paėmė’; *itai. kã.cinas bėgo i(r)_ràžveftę kã šyiku.* (plg. bru. *развярнуў*) ‘katinas bėgo ir pavertė krepšį’ (Ramaškónys) (plg. Vidugiris 2004: 277–279).

2.4. Veiksmažodžių neasmenuojamųjų formų liekanos

Iš veiksmažodžio neasmenuojamųjų formų Varanāvo šnektose funkcionuoja veikiamosios ir neveikiamosios rūšies esamojo ir būtojo kartinio laiko dalyviai bei pusdalyviai. Pavyzdžiui, veikiamosios rūšies esamojo laiko dalyviai: *kíek dāũ.k šbi.mė.t bú.lbu. ĩ rā supūvušu.* ‘kiek daug šiomet bulvių yra supuvusių’ (Pelesà); veikiamosios rūšies būtojo kartinio laiko dalyviai: *ir_vėl bũvo sąsuvà toj_atvažãvus* ‘ir vėl buvo sesuo toj atvažiavus, t. y. toji atvažiausi’ (Nočià); neveikiamosios rūšies būtojo kartinio laiko dalyviai: *jūgai. tiná.i gulė.jo žmō.gus nušá.utas* ‘ilgai tenai gulėjo žmogus nušautas’ (Ramaškónys); *māno dė.dę ĩr.gi sibiraiñ. bũvo jĩšveštas* ‘mano dėdė irgi Sibirān (į Sibirą) buvo išvežtas’ (Plikiai); pusdalyvis: *dū zuikũ vėdamas, niėko nępagá.usi* ‘du zuikius vydamas, nieko nepagausi’ (Pelesà) (plg. Leskauskaitė 2006: 63).

Pelesojė užrašyta keletas esamojo ir būtojo kartinio laiko reikšmę turinčių padalyvių formų, pvz.: *išė.jo mums dá.r bemėgant* ‘išėjo mums dar bemiegant’; *kũ. ti._dirbi lĩ.tuj lĩ.jant* ‘ką ten dirbi lietui lyjant’ (plg. LD 387) (Asavà). Neatmetama, kad šie atvejai pavartoti dėl bendrinės kalbos poveikio. Kitose pietų aukštaičių patarmės salelėse padalyvio formų neužfiksuota. Taip pat neišgirsta ir neužrašyta pavyzdžių su būtojo dažninio ir būsimojo laiko dalyvių, pusdalyvių ir padalyvių formomis.

Reikiamybė, būtinybė ir galimybė reiškiami sintaksinėmis konstrukcijomis *daiktavardžio* arba *įvardžio vardininkas* + *modalinis veiksmažodis* + *veiksmažodžio bendratis*, pvz.: *reĩ.kę linai. rá.uč, grėikei pėjė.uč* ‘reikia linai raut, t. y. linus rauti, grikliai, t. y. grikius pjauti’ (Ródūnia); *vėrai, sakāũ., reĩ.kę nāũ.jas krĩ žus stacĩ č* ‘vyrai, sakau, reikia naujas kryžius, t. y. naują kryžių, statyti’ (Tusamonys); *mĩšlijũ, gi_jāũ*

mòžna bũl̃bõs kàšc̃ ‘misliju (galvoju), gi jau galima bulbos (bulvės) kast, t. y. bulves kasti’ (Ramaškónys); *reiké jò pirmà arklī s iz bā lõs trá.ukc̃, a_paskũm_jãu væžvimas* ‘reikėjo pirma arklis, t. y. arklį, iš balos traukti, o paskui jau vežimas, t. y. vežimą’ (Piliākalnis). Šias senas sintaksines konstrukcijas (ypač su *reikėti*) gerai išlaikę rytų ir pietų aukštaičiai bei iš esmės visos lietuvių kalbos salose Baltarusijoje (žr. Ambrazas 2006: 35–36, 331–332).

Neveikiamosios rūšies dalyviai, einantys sudėtinio tarinio vardine dalimi, derinami skaičiumi ir gimine su susijusiais daiktavardžiais, sakiniuose atliekančiais veiksnio funkciją, pvz.: *tàvõ kã šikas gražėi. nupĩntas* ‘tavo krepšys gražiai nupintas’ (Pelesà); *itai. bró lõ klũmpes, plõnai. drožvinė tõs* ‘tai brolio klumpės, plonai drožinės’ (Ramaškónys). Vis dėlto dažniau neatsižvelgiama nei į daiktavardžio giminę, nei į skaičių ir vartojamos bendrėsios dalyvių giminės formos, pvz.: *a_kõl̃ tàvõ sklẽpas a(d)darõrta* ‘o kodėl tavo sklepas (rūsysis) atidaryta, t. y. atidarytas’ (Stanišiai); *vidurvi. piř.kõs zaslãnas stõu pastacĩta* ‘vidury namo zaslanas (toks suolas) stovi pastatyta, t. y. pastatytas’ (Asavà); *grėb̃lõ dañ.ci.s jãu_prygamĩnta* ‘glėblio dantys prigaminta, t. y. prigaminti (paruošti)’ (Ramaškónys). Šis reiškinys pastebimas ne tik pietų aukštaičių patarmės šnektose, bet ir kitose aukštaičių, ypač paribio, šnektose (žr. LD 384–385; Leskauskaitė 2006: 63 ir kt.).

3. APIBENDRINIMAS

3.1. Sociolingvistinės aplinkybės

Nepalankios ir sunkios lietuvių kalbai sąlygos Varanāvo krašte egzistavo kelis šimtmečius, tačiau šnektos vidinės struktūros pakitimų šiandien negalima laikyti galutiniais. Šioje nedidelėje teritorijoje, atskirtoje nuo lietuvių etnografinės žemės kamieno, galima matyti kadaise vienodos kalbinės situacijos skirtingas stadijas: nuo dvikalbiškumo, kurį išlaikė tik patys senieji gyventojai (Ramaškonių, Ródūnios ir Pelesės apylinkės) iki visiško kalbos išnykimo (Asavės, Pāaradnės, Nočiõs, Nevāšių apylinkių kaimai), kai prisimenama vos keletas buities daiktų pavadinimų. Šios 7 lietuviškų Baltarusijos salų šnektos, nors ir sparčiai nutautėjus lietuviams, nuolat kito ir tebekinta gana nuosekliai.

3.2. Archajiškųjų veiksmažodžio formų išlaikymas

Ilgalaikė kitakalbė apsuptis ir izoliacija skatino Varanāvo šnektas vis labiau užsikonservuoti. Tai padėjo joms išlaikyti kelis ypatybių sluoksnius: dabartinę tradicinę, kurį sudaro pagrindiniai šnektos fonetiniai ir morfologiniai bruožai, susifor-

mavę per ilgus šnektų raidos amžius, ir labai neryškų, tikriausiai paveldėtą iš gilios praeities, baltų gentinių kalbų sluoksnių:

- tariamosios nuosakos vienaskaitos 1 ir 2 asmens dviskiemenių veiksmažodžių formos (*bu.tá.u*, *bu.tá.i* ‘būčiau, būtum’; *eitá.u*, *eitá.i* ‘eičiau, eitum’) su išlaikytu archajiškesniu kirčiavimu;
- esamojo laiko atematinų (priebalsinių) veiksmažodžių liekanos – daugiausia vienaskaitos 3 asmens formos (*liēkma* ‘lieka’; *čá.usti* ‘čiaudi’; *šniēgt* ‘sninga’);
- išlaikytos *na*-kamienės esamojo laiko formos (*mi.knù* ‘miegu’, *mi.knì* ‘miegi’, *mì.kna* ‘miega’) bei vienaskaitos 1 asmens formos su kontaminacine galūne *-mu* (*εimù*, *škimù* ‘einu, skinu’);
- išlaikytas senasis galūninis sangrąžinių veiksmažodžių būtojo laiko 3 asmens formų kirčiavimas (*radōs* ‘radosi’; *stojōs* ‘stojosi’).

3.3. Inovaciniai kalbos reiškiniai – kalbų kontaktų padariniai

Dėl nuolatinės sąveikos su slavų kalbomis (daugiausia su vietine baltarusių šnektą, kiek mažiau – su vietinėmis lenkų ir rusų kalbomis) Varanavo lietuvių šnektos patyrė sudėtingus struktūros pakitimus. Čia nesunkiai galima išžvelgti aki-vaizdžiai naują ir gausų slaviškų apnašų sluoksnių – gretutinių veiksmažodžių formų, semantinių kalkių ir pan.:

- nyksta veiksmažodžių neasmenuojamosios formos;
- šnektose paprastai trečiuoju asmeniu vartojama forma *yra* retais atvejais eina ne tik trečiuoju, bet ir kitais asmenimis. Tokios apibendrintos 3 asmens supletyvinės formos atsiradimą skatina ir vietinė baltarusių kalba, kurios esamojo laiko paradigmoje tiek vienaskaitos, tiek daugiskaitos formos yra vienodos – su *эцьыб* ‘yra’;
- būtasis dažninis laikas, kai pasakojama apie dažnus įvykius praeityje, reiškiamas pridėdant 3 asmens formą *būdavo*. Tai vienas iš atvejų, kai baltarusių kalbos raiškos priemonės imamos laikyti savomis, lengvai įterpiamos į lietuvių kalbą;
- priešdėlinio veiksmažodžio (dažniausia su neiginiu *ne-*) sangrąžos afiksas yra gale, kaip ir slavų kalbose; perimama baltarusiška atskirų veiksmažodžių sangrąžinių formų reikšmė;
- nemažai veiksmažodžių priešdėlių vartojami lietuvių kalbai svetima reikšme:
 - 1) priešdėlis *ap-* pavartojamas ir *nu-* reikšme, būdinga vietinei baltarusių kalbai;
 - 2) priešdėlis *at-* greta turi lietuvių kalbai svetimą *nu-* ir *par-* reikšmes;
 - 3) priešdėlis *až-* (*ažsi-*) gali reikšti veiksmo pradžią ir skolintas kai kurių kitų priešdėlių reikšmes;
 - 4) slaviškas priešdėlis *da-* neretai pavartojamas vietoj priešdėlių *pa-*, *pri-*, *iš-*, *nu-*;

- 5) priešdėlis *pa-* baltarusių kalbos pavyzdžiu pridedamas ir prie kitų priešdėlinių veiksmažodžių arba yra net du kartus pakartojamas;
- 6) priešdėlis *pri-* pavartojamas skolinčinėmis priešdėlių *at-*, *pa-*, *ap-* reikšmėmis;
- 7) slaviškas priešdėlis *raz-* vartojamas *pa-*, *iš-* ir kt. priešdėlių reikšmėmis.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Ambrazas Vytautas 2006: *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

DLKŽe – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*: šeštas (trečias elektroninis) leidimas. Redaktoriai: Stasys Keinys (vyr. redaktorius), Laimutis Bilkis, Jonas Paulauskas, Vytautas Vitkauskas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2006; internetinė versija, 2011. Interneto prieiga: <http://dz.lki.lt>.

DvŽ – Laima Grumadienė, Mikulėnienė Danguolė, Morkūnas Kazys, Vidugiris Aloyzas. *Dieveniškųjų šnektos žodynas* 1. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005.

Grinaveckienė Elena 1973: Kai kurios Gervėčių tarmės veiksmažodžio ypatybės. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 14, 221–229.

Grinaveckienė Elena 1997: Izoliuotų lietuvių šnektų vertiniai etninėse Lietuvos žemėse Baltarusijoje. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 37, 185–195.

Grumadienė Laima 2005: Kodų kaita lietuvių tarmėse. – *Valoda-2006. Valoda dažadu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XVI*. Daugavpils: Saule, 42–48.

Jaroslavienė Jurgita, Tuomienė Nijolė 2013: *Lazūnų šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Kardelis Vytautas 2014: Lietuvių kalbos salos: probleminiai aspektai. – *Lietuvių kalba* 8. Interneto prieiga: www.lietuviukalba.lt.

Kaukienė Audronė 1994: *Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Kaukienė Audronė 2002: *Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija* II. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Kaukienė Audronė, Pakalniškienė Dalia 2002: Veiksmažodžių *likti*, *snigti*, *migti* struktūra ir kilmė. – *Vārds un tā pētīšanas aspekti. Rakstu krājums* 6, 113–131. Liepāja.

Kazlauskas Jonas 2000: *Rinktiniai raštai* 1, sud. Albertas Rosinas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Labov William 1963: The social motivation of a sound change. – *Word* 19, 207–309.

LD – Zinkevičius Zigmās. *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis, 1966.

- Leskauskaitė Asta 2006: *Kučiūnų krašto šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Leskauskaitė Asta 2009: *Marcinkonių šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- LKA II – *Lietuvių kalbos atlasas 2*. Fonetika, ats. red. Kazys Morkūnas. Vilnius: Mokslas, 1982.
- LKA III – *Lietuvių kalbos atlasas 3*. Morfologija, ats. red. Kazys Morkūnas. Vilnius: Mokslas, 1991.
- LKG II – *Lietuvių kalbos gramatika 2*. Morfologija, vyr. red. Kazys Ulvydas. Vilnius: Mintis, 1971.
- LKTCh – Bacevičiūtė Rima, Ivanauskienė Audra, Leskauskaitė Asta, Trumpa Edmundas. *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2004.
- Markevičienė Žaneta 1999: *Aukštaičių tarmių tekstai 1*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Mikulėnienė Danguolė 2012: Dėl kalbos archaikos ir inovacijų santykio (Zietelos lietuvių šnektos duomenimis). – *Lituanistica*, t. 58. Nr. 1(87), 51–62. Vilnius: Lietuvos mokslų akademija.
- Otrębski Jan 1956: *Gramatika języka litewskiego 3*. (Nauka i Formach). Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- Pakalniškienė Dalia 2004: Bendrieji baltų kalbų veiksmažodžiai. Morfologinė struktūra. – *Vārds un tā pētišanas aspekti*. Rakstu krājums 8, 201–210. Liepāja.
- Palionis Jonas 1967: *Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.* Vilnius: Mintis.
- Palionis Jonas 1979: *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*. Vilnius: Mokslas.
- Ragaišienė Vilija 2010: *Linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantai pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių tarmėse*. Daktaro disertacija. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Stang Christian 1942: *Das Slawische und baltische Verbum*. Oslo, 172–173.
- Šukys Jonas 1960: Būdingesnės Ramaškonių šnektos ypatybės. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 3, 177–187.
- Tamulionienė Aurelija 2013: Neapibrėžtą ypatybės kiekį žymintys būdvardžiai: priešdėlio *po-* vedinių daryba. – *Acta Linguistica Lithuanica* 68, 126–145.
- Trumpa Edmundas 2008: *Pelesos šnektos fonemos ir jų variantai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Tuomienė Nijolė 2006: Ramaškoniškių šnektos kodų kaita. – *Kalbos kultūra* 79. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 161–172.

Tuomienė Nijolė 2006a: Periferisko lietuvių izlokšņu kalki. – *Valoda – 2006. Valoda dažādu kulturu konteksta*. Zinatnisko rakstu krajums XVI. Daugavpils Universitātes akadēmiskais apgads „Saule“, 2006., 80.–86.lpp.

Tuomienė Nijolė 2008: *Ramaškonijų šnektos tekstai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Tuomienė Nijolė 2010: *Ramaškonijų šnektos daiktavardis: sociolingvistinis tyrimas* (= *Opera linguistica Lithuanica* 13). Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Tuomienė Nijolė 2010a: Dvibalsių *ie, uo* vienbalsinimo tendencijos periferinėse Varanavo šnektose. – *Žmogus ir žodis* 2(1). Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 62–67.

Tuomienė Nijolė 2010b: Pietų aukštaičių šnektos Baltarusijoje: kalbų sąveikos padariniai. – *Respectus Philologicus* 18(23), Kaunas, 223–234.

Vidugiris Aloyzas 2004: *Zietelos lietuvių šneka*. Vilnius: Presvika.

Zinkevičius Zigmantas 1987: *Lietuvių kalbos istorija II. Iki pirmųjų raštų*. Vilnius: Mintis.

ZtT I – Vidugiris Aloyzas, Mikulėnienė Danguolė. *Zietelos šnektos tekstai* 1. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005.

Лабов Уильям 1975: О механизме языковых изменений. – *Новое в лингвистике* 7. Москва: Прогресс, 199–228.

Archaic and Innovative Peculiarities of the Verb in the Southern Aukštaitian Sub-dialect in Belarus

SUMMARY

The article addresses two-fold peculiarities of verbs of the continuity of the Southern Aukštaitian sub-dialect in Belarus, Voranava district: archaic remains and innovative phenomena. Conjugation, formation and semantics of verbs from the sub-dialects of the boundary micro-areas of Southern Aukštaitian are reviewed in this perspective. The article follows the latest dialectological and sociolinguistic data. It reveals the variation of the use of archaic and innovative verb forms and identifies the direction of their change. Data are analysed at the apparent time. The current situation of language is recorded with local informants more and less fluent in Lithuanian. In other words, the paper aims to determine the peculiarities of verbs which are most stable and most prone to changes as the Lithuanian sub-dialect is generally declining.

The material of sub-dialects from 7 small Lithuanian micro-areas analysed in the paper shows that with rapid denationalization of Lithuanians, the changes occurring in Lithuanian have been rather consistent. The small territory, separated from the stem of the Lithuanian ethnographic

land, witnesses the different stages of once the same linguistic situation: from bilingualism preserved by the oldest residents (environs of Ramashkantsy, Radun' and Pelyasa) to the complete extinction of language (villages of the environs of Asava, Paharodna, Nacha, Niavošy).

A long-term foreign environment and isolation led to increased conservation of Voranava sub-dialects. It helped them to maintain several layers of linguistic peculiarities. First and foremost, the contemporary traditional layer of peculiarities made of the main phonetic and morphological features of the sub-dialect that formed over long centuries of development of sub-dialects: a) two-stem 1st and 2nd person singular forms of verbs in the conditional mood with more archaic accentuation; b) remains of present tense athematic (consonantal) verbs (singular 3rd person forms); c) *na*-stem present tense forms and singular 1st person forms with a contaminated ending *-mu* preserved; d) the old ending accentuation of the 3rd person past tense forms of reflexive verbs maintained.

Due to continuous interaction with Slavic languages, the Lithuanian sub-dialects of Voranava underwent complex structural changes. A clearly new and numerous Slavic cover can easily be identified: a) the growing use of contiguous verbal forms as well as semantic loan translations is recorded; b) non-conjugated forms of verbs tend to decline; c) the form *yra* (*is*) usually used in the 3rd person acquires the forms of other persons in sub-dialects; c) past iterative tense when repetitive events in the past are told is expressed by adding a 3rd person form *būdavo* (*used to be*); d) as in Slavic languages, the affix of the reflexive form of prefixal verbs is often at the end; the Belarusian meaning of reflexive forms of individual verbs is intercepted; e) a number of verbal prefixes are used in the meaning foreign to Lithuanian.

Įteikta 2014 m. gegužės 16 d.

NIJOLĖ TUOMIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva

nijolet@delfi.lt

vijole@lki.lt